

ԱՐՄԵՆԱԿ Ս. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

ԵՊՀ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ԱՅԼԱԽՈՂՈՒԹՅԱՆ ԴԻՍԵՎՈՐՄԱՆ ՓՈԽԵՐԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Բանալի բառեր և արտահայտություններ՝ Խորհրդային Հայաստան, Մեծ Եղեռն, Ազգային միացյալ կուսակցություն, այլախոհություն, ազգային զարթոնք, գաղտնի խմբեր:

Ժամանակակից Հայաստանում առայժմ, որոշակի, ուսումնասիրության առարկա է դարձել խորհրդային ժամանակահատվածի 1920-1950-ական թվականների քաղաքական կյանքը¹, և նորովի ու խորությամբ չեն հետազոտվել հետագա տարիների քաղաքական գործընթացները, այդ թվում՝ այլախոհությունը: Բացառությամբ մեր աշխատության², այլ գիտական հետազոտություններ դեռևս չեն կատարվել: 2014 թ. լույս է տեսել Հայաստանի այլախոհական շարժման մասնակից Վ. Հարությունյանի «Այլախոհությունը Խորհրդային Հայաստանում» ծավալուն գիրքը³, սակայն գիտական տեսանկյունից այն իրենից գրեթե որևէ արժեք չի ներկայացնում, քանի որ աղբյուրներն այդ շարժման մասնակիցների հուշերն են, իսկ փաստացի այլ նյութերը հիմնականում վերցված են մեր վերոնշյալ աշխատությունից:

¹ Տե՛ս Մանուկյան Ա., Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920-1953 թթ., Երևան, 1999, Վիրաբյան Ա., Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով, Խաճարակական-քաղաքական կյանքը (1945-1957 թթ.), Եր., 2001, Մանուկյան Ա., Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940 թթ., Երևան, 2002, Ղազախեցյան Վ., 1937-ը Հայաստանում, Երևան, 2004, Հայոց սլատություն, հ. 4, գ. 1. Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), Երևան, 2010, էջ 510-524:

² Մանուկյան Ա., Քաղաքական այլախոհությունը Հայաստանում 1950-1988 թթ., Երևան, 2005:

³ Հարությունյան Վ., Այլախոհությունը Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 2014:

Այլախոհությունը Հայաստանում ձևավորվել է 1960-ականներին, ունեցել է իր յուրահատկությունները, կրել է զուտ ազգային բնույթ, և նրա գործիչները ևս որոշակի դերակատարում են ունեցել վերոնշյալ ժամանակահատվածի քաղաքական իրադարձություններում, ինչպես նաև այդ շարժման առանձին ներկայացուցիչներ դարձել են ԽՍՀՄ-ի գոյության վերջին շրջանի և անկախ հանրապետությունների ձևավորման ժամանակաշրջանի քաղաքական իրադարձությունների ակտիվ մասնակիցները: Հայաստանում, այլախոհության ճանաչված գործիչ, Արցախյան շարժման ակտիվ մասնակից Աշոտ Նավասարդյանի հիմնադրած Հայաստանի Հանրապետական կուսակցությունը երկար տարիներ կարևոր դերակատարություն ունի հանրապետության քաղաքական կյանքում:

Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ այլախոհական շարժման ուսումնասիրությունն ունի ոչ միայն պատմագիտական, տեսական քաղաքագիտական, այլև՝ արդիական ու գործնական նշանակություն:

Տվյալ խնդրի ուսումնասիրությունը զգալիորեն բարդանում է նրանով, որ, հասկանալի պատճառներով (խմբերն ու անհատները գործել են գաղտնի), հանրապետության արխիվներում քացառությամբ ՀՀ Ազգային անվտանգության ծառայության արխիվի (ՀՀ ԱԱԾԱ) չեն պահպանվել այդ շարժմանը վերաբերող փաստաթղթեր: Ի նկատի ունենալով, որ ՀՀ ԱԱԾ արխիվի այդ խնդրին առնչվող նյութերը չեն կարող ամբողջությամբ ներկայացնել իրականությունը, հնարավորինս անաչառ լինելու համար հարկ է օգտագործել մամուլում տեղ գտած ոչ մեծաքանակ հոդվածները, մեծ վերապահումներով՝ այդ շարժման մասնակիցների հուշերը և այլ հրապարակումները, համեմատություններ կատարել ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցող նմանատիպ գործընթացների հետ: Այդ տարիներին Արևմտյան երկրներում հրապարակված

նյութերը ևս անաչառ չի կարելի համարել, քանի որ նրանք թշնամաբար էին տրամադրված ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ, ինչպես նաև այն պատճառով, որ դրանք հիմնականում ԽՍՀՄ-ում գործող այլախոհների կողմից ուղարկված նյութերն էին, ովքեր, հասկանալի պատճառներով, աշխատում էին ավելին ցույց տալ, քան կար իրականում և ընդգծել հատկապես իրենց դերակատարությունը:

1950-ական թվականներից Խորհրդային Հայաստանում ևս սկիզբ էր առնում որոշ չափով վերևից թույլատրված, իսկ որոշ չափով էլ՝ ինքնաբերական ձևով հասունացող ազգային-քաղաքական գաղթոնքի ալիք: Ընդ որում, այն մտնում էր ժողովրդի գիտակցության մեջ, առաջին հերթին քարոզչության ավելի լայն հնարավորություններ ունեցող արվեստի ու, մասնավորապես, գրականության միջոցով⁴:

Ամբողջատիրական արգելքների և մարդկային քնական ձգտումների սանձահարման պայմաններում ԽՍՀՄ-ում (քնականաբար և Խորհրդային Հայաստանում) ձևավորվել էր սոցիալապես անտարբեր մարդկանց տեսակ, որը տոգորված էր հեղինակներով և վատառնություններով⁵: Այդ պայմաններում այլախոհությանն անդամագրվելն արդեն իսկ պահանջում էր որոշակի համարձակություն:

Այլախոհության պատմությունը խորհրդային տարիների ընդհանուր պատմության կարևոր մասն է կազմում: Նրա գիտական ուսումնասիրությունը նոր է սկսվել հետխորհրդային երկրներում, մասնավորապես Ռուսաստանում: Սակայն դրանցում դեռևս ամբողջական չի ներկայացվում հանրապետություն-

⁴ Մանրամասն տե՛ս Խուդինյան Գ., Ազգային և ազգային-պետական գաղափարախոսություն, Երևան, 2003, էջ 19:

⁵ Политический процесс: Основные аспекты и способы анализа, под ред. Мелешкиной Е.Ю., Москва, 2001, с. 126.

ներում տեղի ունեցող իրադարձությունները, ինչը բացատրվում է նաև տեղերում այդ խնդրի թույլ կամ ընդհանրապես ուսումնասիրված չլինելու իրողությամբ: Այսպես, օրինակ, այլախոհության պատմության շրջանները ներկայացնող «Մեմորիալ» կայքում Հայաստանից ներկայացված է միայն 1977 թ. Ռ. Նազարյանի ստեղծած Հայաստանյան Հելսինկյան խումբը⁶: Հայաստանում հրապարակված հիմնականում հրապարակախոսական հուշերի քննության կողմ գրքույկներում ու հոդվածներում անդրադարձ է կատարվել հանրապետությունում այդ տարիներին գործող այս կամ այն խմբի գործունեությանը և անհատներին, որոնք, բնականաբար, ամբողջական և անաչառ պատկերացում չեն տալիս այդ երևույթի մասին⁷: Այդ խնդիրը նաև մեր կողմից արծարծվել է մամուլում:

Ինչպես ցույց են տալիս մեր ուսումնասիրությունները Հայաստանում այլախոհության դրսևորումներն առաջին անգամ նկատվել են 1940-ական թվականներին⁸, երբ հակախորհրդային գործունեության համար ձերբակալվեցին երկու ընդհատակյա կազմակերպության անդամներ, որոնց մեծ մասը ուսանողներ էին: Այդ խմբերից մեկի ղեկավարներն էին՝ Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի 4-րդ կուրսի ուսանող Ռուանդ Լիսիցյանը և նույն ֆակուլտետի 5-րդ կուրսի ուսանող Շավարշ Սմբատյանը⁹:

⁶ [http://www.memo.ru\(history/diss\)hronvcd.htm](http://www.memo.ru(history/diss)hronvcd.htm).

⁷ Անմահության գինը, Հ.Նավասարդյան, Երևան, 1998, Մերուժան, Վլադիմիրյան Բանտում, Երևան, 2003, «Առեղծնում» թիվ 4, 1994, «Հայք», 15 նոյեմբերի 1997, 29 նոյեմբերի 1997, «Լրագիր», 4 դեկտեմբերի 1996, «Մոլորակ», 1 ապրիլի 1997, 2, 3 դեկտեմբերի 1997, 25 դեկտեմբերի 1997 և այլն:

⁸ Տե՛ս «02», 20 հոկտեմբերի, 4,11,18 դեկտեմբերի 1997, 10,17 հունվարի 1998:

⁹ Մանրամասն տե՛ս Մանուկյան Ա., Բաղաբական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920-1953 թթ., էջ 222-227:

ԽՍՀՄ-ում 1960-ականի կեսերին ձևավորվեց այլախոհական շարժումը, որը միատարր չէր, քանի որ նրանում տեղ էին գտնվ թե՛ միապետական, թե՛ անարխիստական և թե՛ տեխնոկրատական, ինչպես նաև ազգայնամոլական հայացքների տեր մարդիկ: Ըստ էության, այլախոհությունը միավորում էր միայն նրանց հասարակական կեցվածքը:

Որոշ հետազոտողներ, ընդունելով, որ այդ շարժման ճշգրիտ դասակարգումը կհանգեցնի խնդրի պարզունակսնացմանը, այնուամենայնիվ, ընդհանուր գծերով ԽՍՀՄ-ում առանձնացնում են 3 հիմնական ուղղություն՝ լենինյան-կոմունիստական (պայմանական առաջնորդ՝ Ռոյ Մեդվեդև), ազատական-ժողովրդավարական (Անդրեյ Սախարով) և կրոնաազգայնական (Ալեքսանդր Սոլժենիցին): Ինչպես նկատելի է, ժամանակի ընթացքում վերոհիշյալ ուղղությունների առաջնորդներ դարձած գործիչներն արմատական տարբերություններ ունեին իրենց հայացքներում, ուստի չի կարելի խոսել այդ շարժման միասնության մասին¹⁰: Առավել ևս դա ակնհայտ է, երբ համեմատում ենք Ռուսաստանում, մասնավորապես, նրա խոշոր քաղաքներում և ազգային հանրապետություններում գործող այլախոհության դրսևորումները:

Երբ այն համեմատում ենք Հայաստանում տեղի ունեցող գործընթացների հետ, ապա ակնհայտ է, որ Հայաստանում այլախոհությունը հիմնականում կրում էր ազգային բնույթ և որևէ գործնական կապ այլ հանրապետությունների նմանատիպ կամ այլ բնույթի այլախոհական շարժումների հետ գրեթե չուներ:

Քանի որ այլախոհությունը միատարր շարժում չէր ԽՍՀՄ-ում, ուստի դեռևս դժվար է հստակ հիշատակել, թե ինչքան մարդ էր ներգրավված նրանում: Թերևս, մինչև օրս նման փորձ

¹⁰ Боффа Джузеппе, От СССР к России, Москва, 1996, с. 88.

է արվել ԽՍՀՄ այլախոհական շարժման մասնակից Լ. Ալեքսե-
նայի կողմից, որն առաջինն է համարձակվել հետազոտություն-
ներ կատարել այդ խնդրի շուրջ: Ըստ նրա՝ այդ թիվը մոտ կես
միլիոն մարդ է, որը, քանակի առումով, մեծ չէ 280 մլն բնակչու-
թյուն ունեցող երկրի համար¹¹:

ԽՍՀՄ-ում հայտնի այլախոհական շարժումն իր ուրույն
դրսևորումն ունեցավ Հայաստանում, որի առաջնահերթ խնդիր-
ներն էին՝ հայոց կորուսյալ հողերի վերամիավորումը, ազգային
կերպարի ու լեզվի անաղարտության պահպանումը և անկախ
Հայաստանի ստեղծումը:

Հայաստանի այլախոհական շարժումը, մեր կարծիքով, կա-
րելի է պայմանականորեն բաժանել հետևյալ հիմնական փուլերի.

1. 1953-1962 թթ.՝ նախապատմության կամ նախապատ-
րաստման շրջան,

2. 1962-1966 թթ.՝ կազմակերպչորեն ձևավորման կամ ծնուն-
դի շրջան,

3. 1966-1980 թթ.՝ ակտիվ գործունեության շրջան,

4. 1980-1985 թթ.՝ անկման շրջան:

Դրանք, որոշակի վերապահումներով, համընկնում են
ԽՍՀՄ-ի այլախոհական շարժման փուլերի հետ, որտեղ 1956-
1967 թթ. բնութագրվում են որպես նախապատմության և ծնուն-
դի, 1968-1972 թթ.՝ համախմբման և ընդարձակման, 1972-1974
թթ.՝ ճգնաժամի, 1975-1979 թթ.՝ «Հեղինկյան» և 1980-1984 թթ.՝
մայրամուտի շրջաններ:

Ինչպես նկատելի է, Հայաստանի այլախոհական շարժման
սկիզբը չի սկսվում 1940-ականներից, քանի որ գոնում ենք, որ
այդ տարիների մասնակի «ընդվզումները» չեն դարձել շարունա-
կական և, որ ամենակարևորն է, «այլախոհություն» եզրը հասա-

¹¹ Նույն տեղը, էջ 87:

րակական և ապա նաև գիտական շրջանառության մեջ է մտել 1960-ականներից՝ արտասահմանից, ուստի մինչ այդ տեղ գտած դրսևորումները չի կարելի նույն կերպ բնորոշել:

Հայ ժողովուրդն իր գիտակցության մեջ կրում էր հայկական պատմական տարածքների կորստյան չմարդո գաղափարը և հենց այդ հողի վրա դրսևորվեցին հանրապետությունում սկիզբ առած այլախոհական (հակախորհրդային) կազմակերպությունները, որոնք, բնականաբար, առաջ էին քաշում նաև անկախության և ազատության կարգախոսներ:

Հասարակության մեջ ազգային գաղափարների առկայության ցայտուն վկայությունն էր 1965 թ. ապրիլի 24-ին Երևանում տեղի ունեցած զանգվածային ցույցերն ու հանրահավաքները՝ կապված Եղեռնի 50-ամյակի հետ¹²: Այդ, փաստորեն, ինքնաբույս ելույթների հիմնական պահանջը պատմական հողերի վերադարձն էր: Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում ուշադրություն դարձնել նաև այն իրողությանը, որ հանրապետության ղեկավարության ջանքերի շնորհիվ՝ ԽՍՀՄ ղեկավարությունն առաջին անգամ թույլ էր տվել այդ օրվա կապակցությամբ հասարակության ներկայացուցիչների ժողով կազմակերպել Երևանի օպերայի և քալետի շենքում, կառուցել Եղեռնի զոհերին նվիրված հուշարձան, ինչպես նաև՝ հողված էր տալիք կենտրոնական մամուլում և այլն: Դա, փաստորեն, ԽՍՀՄ-ի տարածքում հետպատերազմյան տարիների առաջին զանգվածային ելույթն էր քաղաքական պահանջներով, որը նույն օրը ճնշվեց իրավապահ մարմինների կողմից: Ինչպես հայտնի է, այդ ելույթների հետևանքով իր պաշտոնից ազատվեց ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Յա. Զա-

¹² «Հայք», 15 նոյեմբերի 1997, Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը և խորհրդային Հայաստանը, խմբ.՝ Ա. Հարությունյանի, Երևան, 2005:

րոքյանը, որը մեծ ավանդ ունի 1960-ականների ազգային զարթոնքի մեջ¹³:

Միաժամանակ ուշագրավ է այն, որ «հասարակական կարգը խախտելու» և «խուլիգանության» համար մի քանի օրով դատապարտվեցին ելույթների որոշ մասնակիցներ, սակայն քաղաքական դատապարտություններ և երկարաժամկետ դատապարտվածներ չեղան: Կարծում ենք, որ դրա հիմնական պատճառներից մեկն այն էր, որ հանրապետության այդ տարիների ղեկավարությունը և ելույթների մասնակիցները (ինչպես նաև չմասնակցածների զգալի մասը) ունեին ազգային որոշակիորեն միանման մոտեցումներ, հատկապես, անարդարացիորեն կորսված հայկական պատմական հողերի վերամիավորման հարցում:

Այլ կազմակերպությունների գործունեությանը զուգընթաց՝ 1960-ական թվականների կեսերին Հայաստանում ստեղծվում ու գործում է «Ազգային միացյալ կուսակցություն», ընդհատակյա կազմակերպությունը, որը զգալի ազդեցություն է թողել իրենից հետո հանրապետությունում գործող գրեթե բոլոր այլախոհների վրա, առավել ևս, որ այդ խումբը ոչ միայն փորձեց գաղտնի կուսակցություն ստեղծել, այլև կազմեց տվյալ կուսակցության ծրագիրը, կանոնադրությունն ու երդման տեքստը: Նրա կազմակերպիչներ և ղեկավարներ՝ Հայկազ Խաչատրյանը, Ստեփան Զատիկյանը և Շահեն Հարությունյանը 1969 թ. հունվարի 3-ին համապատասխանաբար դատապարտվեցին 5, 4 և 1 տարի ազատազրկման: Մինչ այդ՝ 1966 թվականի ապրիլի 24-ին, նրանք ժողդատարանի որոշմամբ՝ հակահասարակական արարքի համար կալանավորվել էին 15 օրով և ուղարկվել Երևանի թ. 1 քննչական մեկուսարան, որտեղ և ծանոթացել ու մտերմացել էին: 1967 թվականի սկզբներին նրանք «մասսաների մեջ հակա-

¹³ "Новое время", 27 сентября 2003, "Голос Армении", 27 сентября 2003.

սովետական ազիտացիա և պրոպագանդա անելու նպատակով, ստեղծել են անլեզալ կազմակերպություն և անցել կոնկրետ գործունեության»¹⁴։ Խմբի առաջին քայլերից էր 1967 թվականի ապրիլի 24-ին «Փարոս» անունով 200 օրինակ թողուցիկ պատրաստելը և տարածելը Երևանում, որտեղ հոդվածներ էին տպված «Ապրիլի 24», «Հայ ժողովրդին» վերնագրերով՝ հեղինակված Շ. Հարությունյանի և Հ. Խաչատրյանի կողմից։ Նրանք «իրենց անլեզալ հակապետական կազմակերպական գործունեությունը ավելի կոնկրետ ու կազմակերպված դարձնելու նպատակով որոշել են Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունում ստեղծել առանձին, գաղտնի «Ազգային միացյալ կուսակցություն»՝ իր ծրագրով ու կանոնադրությամբ, որը հիմնականում գրվել է Հայկազ Խաչատրյանի կողմից, սակայն ուղղվել է և վերջնական տեքստը մշակվել է Ստեփան Զատիկյանի և Շահնն Հարությունյանի անմիջական մասնակցությամբ։ Անձամբ Հարությունյանը կազմել է նաև այդ կուսակցության անդամի հարցաթերթիկը, իսկ Ստեփան Զատիկյանը՝ երդումը»¹⁵։ 1976 թ. գարնանը սփյուռքի մի շարք պարբերականներում ԱՄԿ գործունեության տասնամյա տարեդարձի կապակցությամբ հրապարակվեց մի հաղորդագրություն, որը, բնականաբար, ուղարկվել էր Հայաստանից¹⁶։

Այլախոհական շարժումը ԽՍՀՄ-ում և, մասնավորապես, Հայաստանում ունեցել է իր առաջացման օրյեկտիվ և սուրյեկտիվ պատճառները։ Դրանց օրյեկտիվ կողմը կարելի է բնութագրել հասարակական-քաղաքական ամբողջատիրական համա-

¹⁴ ՀՀ ԱԱԾԱ ԿԳՖ (Հայաստանի Հանրապետության Ազգային անվտանգության ծառայության կարգված գործերի ֆոնդ), գ. 10643, թ. 428:

¹⁵ Նույն տեղում, թ. 428-429:

¹⁶ «Ազդակ», 17 ապրիլի 1976, «Հայրենիք», 5 մայիսի 1976, «Արմենիա», 16 մայիսի 1976:

կարգի գործունեությունից բխած գործունեություն, որոնց մեջ առանձնակի նշանակություն ունեին չլուծված տնտեսական բնույթի բազմաթիվ հարցերը: Այսինքն՝ նման շարժումների առաջացման համար, նույնիսկ խրուշչովյան ձևալից հետո պարարտ հող էր մնացել, քանի որ ստալինյան մենատիրական համակարգ, ըստ էության, չփոխվեց, այլ մասնակիորեն վերաճեց:

Այդ գաղափարախոսությունը, անկախ հասարակարգի բնույթից, առկա էր Խորհրդային Հայաստանում և արտահայտվում էր հասարակության բոլոր շերտերում՝ անգամ կոմկուսի և կառավարության բարձր խավերում: Գ. Հարությունյանը ԽՍՀՄ ղեկավարության առաջ բարձրացրեց Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու, Յա. Զարոբյանը՝ Հայոց մեծ եղեռնի օրը նշելու, զոհերի հիշատակին հուշարձան կառուցելու թույլտվության հարցերը և այլն: Այժմ մեզ հայտնի է նաև, որ նման հարցեր են բարձրացրել նաև նրանց հետնորդները՝ Ա. Քոչինյանը և Կ. Դեմիրճյանը¹⁷: Դրա ցայտուն դրսևորողներն էին դարձել արտասահմանում գործող հայ ավանդական կուսակցությունները: Առավել ևս դրա մասին են վկայում Հայաստանում գործող ազգայնական խմբերի ծրագրերում և գործունեության մեջ տեղ գտած դրույթները: Ինչպես ԽՍՀՄ-ում ամբողջապես, այնպես էլ Հայաստանում հասարակության լայն զանգվածների վրա «այլախոհության» գործնական, անմիջական ազդեցության մասին խորը ուսումնասիրություններ չկան՝ չնայած, ակնհայտ է, որ, ելնելով վերջիններիս փոքրաքանակությունից ու նրանց գաղափարների տարածման օբյեկտիվորեն գրեթե աննշան հնարավորություններից, կարելի է եզրակացնել այդ ազդեցության թուլության մասին:

¹⁷ Տե՛ս Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը և Խորհրդային Հայաստանը, էջ 162-167, 232-247:

Այդ առումով հետաքրքիր են պրոֆեսոր Գ. Անանյանի ուսումնասիրությունները և եզրակացությունները Հայաստանում «ինքնահրատ» մասին, որը նա իրավացիորեն սկսում է 1967 թ. լույս տեսած Ազգային միացյալ կուսակցության «Փարոս» թերթից մինչև 1988 թվականը: Հեղինակը մասնավորապես, նշում է, որ «ինքնահրատ» պարբերականները որոշակի հետք, այնուամենայնիվ չթողեցին հասարակական կարծիքի վերափոխման ընթացքի վրա և ներկայացնում է դրանց պատճառները¹⁸:

Մյուս առանձնահատկությունը կարելի է համարել այն, որ Հայաստանի գաղտնի խմբերը, փաստորեն, չէին համագործակցում ԽՍՀՄ-ի մյուս այլախոհական շարժումների հետ: Բնական է, որ զուտ դատական գործերից հնարավոր չէ ամբողջական տեղեկատվություն ստանալ այդ մասին, սակայն հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, այնուամենայնիվ, չենք սխալվի, եթե պնդենք այդ կապերի փաստացի բացակայության մասին:

Գաղտնի խմբերի գործունեության հիմնական ձևերն էին հավաքույթների կազմակերպումը, թերթերի, թոռուցիկների պատրաստումը և տարածումը, «ինքնահրատ», «հակախորհրդային» գրականության ձեռք բերումը և տարածումը, հնարավորության դեպքում, ցույցերի կազմակերպումը (հատկապես Հայոց մեծ եղեռնի տարեդարձերի օրերին), երբեմն, իրենց պատրաստած փաստաթղթերը արտասահման հասցնելը և հրապարակելը: Հայաստանում ևս նկատվում է «անթույլատրելի» երգերի տարածումը (այն ինչպես Ռուսաստանում, առանձին երգարվեստի ժանր չդարձավ, քանզի զուտ հայկական-ազգային երգեր էին տարածում): Երբեմն նրանց գործունեությունը դրսևորվում էր շենքերի պատերին «հակախորհրդային» գրություններով կամ կուսակցության առաջնորդների նկարները վա-

¹⁸ Անանյան Գ., Արդի Հայաստանի լույսն ու ստվերը, Երևան, 2001, էջ 12-18:

ռելու միջոցով: Միաժամանակ կարելի է նշել, որ այդ շարժումը միասնական չէր:

ԽՍՀՄ-ում, այդ թվում և Խորհրդային Հայաստանում, քանակական առումով այնքան էլ մեծ չէր «քաղաքական համոզմունքների» կամ այլախոհության համար դատապարտվածների թիվը, բանի որ 1970-ականներից փոխվել էին այդ երևույթի դեմ իշխանությունների կողմից կիրառվող պայքարի ձևերը: Մասնավորապես, աշխատում էին հնարավորինս քիչ մարդկանց դատապարտել բանտարկության կամ արքորի և սահմանափակվում էին նախազգուշացմամբ:

Այլախոհությունը Խորհրդային երկրի հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի, այդ թվում և Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական կյանքի անրաժանելի և ուսանելի դրսևորումն էր, որի իմացությունն ավելի ամբողջական է դարձնում նշված տարիների պատմության վերաբերյալ մեր պատկերացումը:

Арменак С. Манукян, ЕГУ, д.и.н, профессор - Этапы проявления инокомыслия в Советской Армении и трудности изучения проблемы - Трудности изучения инокомыслия в СССР, в частности Армянской ССР заключается в том, что диссиденты действовали в подполье, в связи с чем не сохранились документальные материалы об их деятельности, за исключением документов сохранившихся в следственных делах осужденных. Понятно, что необходимо критически относиться к этим материалам, а также к мемуарам участников данного движения. Несмотря на эти трудности нами определены основные этапы проявления инокомыслия в Советской Армении: 1. 1953-1962 – предистория или этап подготовки, 2. 1962-1966 – организационное формирование или этап рождения, 3. 1966-1980 – этап активной деятельности, 4. 1980-1985 – этап спада.

Armenak S. Manukyan, *USU, Doctor of Historical Sciences, Professor* - The Stages of Dissidence Manifestation in Soviet Armenia and the Difficulties of Their Study - The difficulties of the study of dissidence in the Soviet Union, particularly in the Armenian SSR, lies in the fact that the dissidents acted underground, therefore no documentary materials on their activities, except for the documents in the investigation files of the convicted dissidents were preserved. It is clear that one should critically approach these materials, as well as to the memoirs of the members of the given movement. Despite these difficulties, we have defined the stages of dissidence manifestation in Soviet Armenia:

1. 1953-1962-prehistory or the preparation stage,
2. 1962-1966-organizational formation or the stage of birth,
3. 1966-1980-the stage of intensive activities,
4. 1980-1985-the stage of decline.